

ΤΡΥΦΩΝΟΣ Ε. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ Δ. Φ.
Πρώην Γυμνασιάρχου

Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

(ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΣ ΑΡΩΣΕΩΣ ΜΕΧΡΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΟΥ)

ΕΓΥΠΩΘΗ ΑΝΑΛΩΜΑΣΙ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

«Ἐγὼ δὲ τῇ μὲν ἑμαυτοῦ δυνάμει
τόδε τὸ ἔργον σταθμώμενος, τὴν
ἐγχείρησιν ὀρρωδῶ· θαρρῶν δὲ τῷ
φιλοτίμῳ δοτῆρι τῶν ἀγαθῶν, μεί-
ζουσιν ἢ κατ' ἑμαυτὸν ἐγχειρῶ»,
[Ἰουστίνος φιλόσοφος καὶ
μάρτυς πρὸς Τρύφωνα].

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
Τύποις : Α. Π. ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΥ
Σατωβριάνδου 32
1936

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΤΟΥΡΚΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ρία τῆς ψυχῆς ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς γνώσεως γραφῆς καὶ ἀναγνώσεως, τοῦθ' ὅπερ ἐν Γερμανίᾳ ἔσχεν ἐπίδρασιν μεγίστην ¹⁾).

Πολλοὶ τῶν ἐκ τῆς Ἑσπερίας ἐπανερχομένων διδασκάλων ἔσχον μαθητάς, οἵτινες ἐγίνοντο διδάσκαλοι, εἰς τὰς ἐπαρχίας, μεταλαμπαδεύοντες τὰ φῶτα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, δι' ὧν καὶ μόνον ἐκρατύνθη ἡ πίστις τῶν πατέρων καὶ ἡ γλῶσσα τῶν προγόνων ἡμῶν ἐσώθη, μεθ' ὅλους τοὺς ἐκάστοτε διωγμοὺς τῶν Τούρκων.

Ἡ μέθοδος τῶν κοινῶν σχολείων διετηρήθη μέχρι τῆς εἰσαγωγῆς τῆς ἀλληλοδιδακτικῆς λεγομένης μεθόδου, ἣν εἰσήγαγεν εἰς Εὐρώπην ἐξ Ἰνδιῶν τῷ 1790 ὁ Ἄγγλος Ἄνδρέας Bell, καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, τῇ πατρικῇ μερίμνῃ τοῦ Χίου σοφοῦ Κοραῆ, ὁ ἐκ Φιλιππουπόλεως Γεώργιος Κλεόβουλος καὶ ὁ ἐν Κερκύρα καθηγητῆς Ἀθανάσιος Πολίτης, ἦτο ἡ αὐτὴ, ὡς εἶπομεν ἄνωτέρω. *Ἐν δὲ τοῖς ἀνωτέροις τοῦ Γένους σχολείοις ἀναφέρει ὁ ἐκ Λαρίσσης λόγιος Ἀλέξανδρος Ἑλλάδιος ἐν κεφαλαίῳ δ' ²⁾ ἐδιδάσκοντο τάδε τὰ μαθήματα: ἐν τοῖς*

1) Οἱ ταλαίπωροι Ἕλληνες θέλοντες νὰ λησμονήσωσι τὰ ἄπερ ἔπασχον ὑπὸ τῶν Τούρκων δεινὰ ἐπεδίδοντο εἰς συγγραφὴν θεολογικῶν πονημάτων καὶ ἰδίως πολεμικοῦ κατὰ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας χαρακτῆρος. Ἐφρόντιζον μόνον περὶ τῆς σωτηρίας τῆς ψυχῆς, ἣν ἐνόμιζον ἀκραδάντως ὅτι θὰ εὕρισκον ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ἐν τῇ ἀναγνώσει τῶν βιβλίων τῶν ἁγίων, ἐν τοῖς συναξαρίοις, ἐν οἷς κατὰ πλάτος ἐνεγράφοντο τὰ θαύματα αὐτῶν. Ἀξιόλογον δὲ θέμα τῶν συγγραφέων ἦτο ἡ περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκπόρευσις, ἣν ἀφ' ἐτέρου ὑπεκίνει ἡ παράλληλος τῶν καθολικῶν ἀνταπάντησις. Σπανίως δὲ συνεγράφοντο φιλοσοφικά καὶ τοῦτο κατὰ τὸ σύστημα τοῦ Ἀριστοτελικοῦ Θ. Κορυδαλλέως καὶ σπανιώτατα περὶ θετικῶν ἐπιστημῶν. Ἴδὲ Ἄνδρ. Δημητρακοπούλου. Ὁρ. θόδοξος Ἑλλάς Λειψία 1872 εἰς 8ον σ. 184—204. Πρβλ. καὶ ὅσα ἔγραψα ἐν τῷ ΠΛΕΕ. 193) Ε' 91 ἔξ.

2) Τοῦ ἔργου λατινιστὶ γεγραμμένου καλὸν θὰ ἦτο ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν νὰ προεκήρυσσε τὴν μετάφρασιν. Διότι παρ' ἡμῖν τὰ Λατινικὰ δὲν εἶναι πρὸ χειρα, ὡς λέγει ἐν τῇ Ἑλληνικῇ βιβλιογραφίᾳ ὁ Ε. Λεγρᾶν. Ἀλλὰ καὶ οἱ Βυζαντινοὶ, ὡς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, δὲν ἐμάνθανον ξένας γλώσσας, περιοριζόμενοι νὰ καλλιερῶσι τοὺς θησαυροὺς τῆς γλώσσης αὐτῶν. Ἐλάχιστοι εἶναι οἱ Βυζαντινοὶ οἱ εἰδήμονες τῆς Λατινικῆς, ὡς ὁ Δημήτριος Κυδώνης, ὁ Μανουὴλ Ὀλόβολος, ὁ Μ. Μοσχόπουλος, ὁ Τρικλίνιος, ὁ Ἰωάννης Μαυρόπουλος καὶ ἰδίως ὁ μοναχὸς Μάξιμος Πλανούδης. Φαίνεται δ' ὅτι τῶν αἰτιῶν μία ἦτο καὶ τὸ μεταξὺ τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ἀνατολῆς, ἀπὸ τοῦ Θ' αἰῶνος ἐπελθὸν σχίσμα. Τοῦ Πλανούδη ἐσώθησαν λατινικαὶ μεταφράσεις ὡς διδακτικὰ βιβλία χρησι-

Γυμνασίοις, τὰ ὅποια, χάριτι θείᾳ ἐν πάσαις ταῖς πόλεσι τῆς Ἑλλάδος μετρίως ἀνθούσι, φοιτῶσιν οἱ μαθηταί, οἵτινες ἀπεπεράτωσαν τὰ ἑαυτῶν μαθήματα, ἐν τοῖς κοινοῖς σχολείοις. Καὶ πρῶτον διδάσκονται τὰ 8 μέρη τοῦ λόγου ἐκ τῆς τοῦ Κ. Δασκάρεως Γραμματικῆς ἐν διαστήματι τριῶν μηνῶν· διότι παρ' αὐτοῖς ἰσχύει τὸ δίστιχον: «Οἰκοδομεῖν χωρὶς θεμέθλου πόνος ἐστὶ μάταιος—νόσφι δὲ γραμματικῆς ἀνεμῶλων ἐστὶ μαθῆσαι». Ἐἶτα ἐδιδάσκοντο αἱ ὑπὸ τοῦ Χρυσολωρᾶ γενόμενοι ἐκλογαὶ γνωμῶν, κατόπιν οἱ τρεῖς λόγοι τοῦ Ἴσοκράτους, μεθ' ἧ Ὀμήρου Βατραχομυομαχία καὶ Μῦθοι τοῦ Αἰσώπου καὶ ὁ τοῦ Κέβητος Θηβαίου Πίναξ. Μετὰ ταῦτα ἐδιδάσκοντο Ἴσοκράτους ὁ πανηγυρικός, ὁ τοῦ Μ. Βασιλείου πρὸς νέους καὶ οἱ δύο τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ λόγοι πρὸς Ἰουλιανόν. Ἐπειτα ὁ παῖς ἐδιδάσκειτο τὴν πρᾶξιν καὶ τὴν Ρητορικὴν ἐκ τῶν τοῦ Ἀφθονίου προγυμνασμάτων πρὸς μίμησιν 1) Μεθ' ἧ αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Συνεσίου, Μ. Βασιλείου, Ἡρωδιανοῦ, Ναζιανζηνοῦ, Φαλάριδος καὶ ἄλλων ἐνδόξων ἀνδρῶν, διδόμεναι τοῖς μαθηταῖς πρὸς μίμησιν μᾶλλον ἢ πρὸς ἐρμηνείαν. Τοῦ κύκλου τούτου τῆς μαθήσεως περατωθέντος, δίδεται ὁ Ἀριστοφάνης, Εὐριπίδης, Σοφοκλῆς, Πίνδαρος, Θεόκριτος καὶ ἄλλοι τῆς αὐτῆς φύσεως ποιηταὶ χάριν τῆς μιμήσεως τῶν ὁποίων παρέχεται τὸ Ἐγχειρίδιον τοῦ Ἡφαιστίωνος. Κατόπιν διδάσκειται ἡ Ὀμήρου Ἰλιάς καὶ οὕτω περατοῦται ἡ τριετής διδασκαλία τῶν γυμνασίων. Διδάσκονται καὶ τὴν λογικὴν τοῦ Γεωργίου Σουγδουρῆ καὶ τὴν τοῦ Ἀθηναίου Θεοφίλου Κορυθαλέως καὶ αὐτὴν τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐπίσης ῥητορικὴν τοῦ Ἐρμογένους καὶ τὴν τοῦ Φραγκίσκου Σκούφου καὶ Κορυθαλέως ἠθικὴν, πολιτικὴν, τὴν ἀριθμητικὴν τοῦ Νικο-

μεύουσαι. Πεσόντος ὁμως τοῦ Βυζαντίου, οἱ εἰς τὴν Ἑσπερίαν μετοικήσαντες Ἕλληνες ἠναγκάσθησαν, χάριν τοῦ ἄρτου, νὰ ἐκμάθωσι τὴν Λατινικὴν καὶ νὰ μεταφράσωσι λατινιστὶ τοὺς Ἕλληνας συγγραφεῖς. Τὰς ἐκ τῆς Λατινικῆς μεταφράσεις καὶ ἰδίως τοῦ Πλανούδη ἰδὲ παρὰ τῷ Krumbacher ἐνθ' ἀλλαγῆς σ. 51δ.

1) Περὶ τῶν Ἀφθονίου προγυμνασμάτων ἔχομεν τὴν νεωτάτην ἐκδοσιν τοῦ H. H. Rabe, Lipsiae 1926, ὁ αὐτός ἐξέδετο τοῦ Ἐρμογένους τὰ ἔργα ἐν Λειψίᾳ 1931 καὶ τὴν τῶν προλεγομένων συλλογὴν αὐτόθι τῷ 1931.

μάχου Γερασσηνοῦ μετὰ τῶν σχολίων τοῦ φιλοσόφου Πρόκλου ¹⁾.

Ἐπίσης καὶ Μαθηματικά τοῦ Εὐκλείδου καὶ τοῦ Ἀρχιμήδους, Φυσικά δὲ καὶ Μεταφυσικά καὶ θεολογίαν (Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ) καὶ ἱστορίαν: Εὐάγγριον, Ζωγαράν Σωκράτην, Ματθαῖον Χρονογράφον, Θουκυδίδην, Πολύβιον, Ἀππιανόν, Ζώσιμον κτλ.

Καὶ ταῦτα μὲν ὁ Ἑλλάδιος τῷ 1714 τῷ δὲ 1757 ὁ Μακεδῶν λόγιος Γεώργιος Κωνσταντίνου ἐν ταῖς Προλεγομένοις τοῦ πολλάκις ἐκδοθέντος λεξικοῦ (σ. 8) ἀπαριθμῶν τὰ σχολεῖα τῆς Ἑλλάδος ἐπιπροσθέτει: «Εἰς δὲ τὰ φιλοσοφικά σπουδάζουσι καὶ διδάσκουσι κοινῶς τὰ τοῦ Κορυθαλέως εἰς τὸν Ἀριστοτέλη καὶ Ἀλεξάνδρου (Μαυρογορδάτου) τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων, μελετῶντες κατὰ μέρος οἱ μαθηταὶ τὸν Ἀφροδισιά, τὸν Σιμπλίκιον, τὸν Φιλόπονον καὶ τὸν Θεμιστιον. Εἰς δὲ τὰ μαθηματικά διδάσκουσι τὴν μαθηματικὴν ὁδόν, τοῦ διδασκάλου Ἰωαννίνων Κ. Μπαλάνου, μελετῶντες κατ' ἴδιαν τὰ συγγράμματα τῶν ἀρχαιοτέρων μαθηματικῶν Ἑλλήνων, ὡς φαίνονται τὰ ἑαυτὰ συγγράμματα ἐν τῷ προοιμίῳ τῆς ῥηθείσης ὁδοῦ μαθηματικῆς, τυπωθείσης ἐν Βενετίᾳ κατὰ τὸ αψμθ' εἰς δὲ τὴν Θεολογίαν διδάσκουσι τὴν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ Θεολογίαν καὶ τὴν τοῦ Γεωργίου Κορεσίου καὶ τὰ θεολογικά συγγράμματα τῶν Ἀνατολικῶν πατέρων».

Ἡ μέθοδος, ἣν μετεχειρίζονται οἱ διδάσκαλοι κατὰ τὴν ἑαυτῶν διδασκαλίαν, βεβαίως δὲν ἦτο ἡ προσφουεστέρα ²⁾. Ἐκαλεῖτο δὲ

1) Ἴδὲ Μιχαήλ Κ. Στεφανίδου καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Αἰ. φ.σ. καὶ ἐπιστῆμαι ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως, Ἀθ. 1926.

2) *Κολυβογράμματα* καλεῖ τὴν παιδείαν ὁ Κερκυραῖος λόγιος Νικόλαος Σοφιανὸς τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ἀποβλέπων εἰς τὴν ὑπὸ τῶν ἱερέων ἀνάγνωσιν εὐχῶν ἐπὶ τῶν κολλύβων (Εὐχολογίου, Ὁρολογίου) καὶ ἀκόμη περαιτέρω εἰς τὴν ἀπλὴν ἀνάγνωσιν ἀλλ' οὐχὶ καὶ κατανόησιν ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων. Ὁ δὲ Κοραῖς ἐν τῇ «Συλλογῇ τῶν προλεγομένων» αὐτοῦ, (σ.32) λέγει τὰ ἑξῆς περὶ τῶν λεγομένων «Καλῶν γραμματικῶν»: «Ἐξεύρεις τάχα ποῖα εἶναι τῶν κακεδαιμόνων τούτων τὰ καλά; Εἶναι τὰ ὅποια ἐδιδάσκετο τὸ Γένος ἀπὸ τὴν ἡμέραν τῆς δουλώσεως αὐτοῦ μέχρι τῆς σήμερον καὶ διὰ τὰ ὅποια εἰς ὅλον τὸ διάστημα τοῦτο ἔζησαν εἰς ἐπονείδιστον βαρβαρότητα. Εἶναι τὰ ὅποια διὰ νὰ μάθῃ ὁ υἱὸς σου, ἔπρεπε νὰ δαπανᾷ τὸ περισσότερον μέρος τῆς νεότητος καὶ

ἀπὸ τῶν Βυζαντινῶν χρόνων «*ψυχαγωγία*» καὶ ἦτο κοινὴ ἐν πᾶσι τοῖς Ἑλληνικοῖς Σχολείοις, ἀπὸ τῶν αὐτῶν χρόνων. Ἐν ταῖς Μοναῖς ἀπόκεινται ἑκατοντάδες χειρογράφων ἐκ τῶν τετραδίων μαθητῶν τῆς Πατριάρχου σχολῆς, ἐν τοῖς ὁποίοις φαίνεται ἡ μέθοδος διδασκαλίας. Οὕτω π. χ. ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ χωρίου τινὸς συγγραφέως ἢ ποιητοῦ Ἑλληνοῦ ἢ πατρὸς τῆς Ἐκκλησίας ἐγράφετο τὸ μὲν ἀρχαῖον κείμενον ἀραιοῖς γράμμασιν ἢ ἐρυθρᾷ μελάνῃ, ὡς εἶδον πολλαχοῦ, ἢ δὲ ἐρμηνείᾳ ἄνωθεν αὐτοῦ μικροτέροις γράμμασι κινιδόν, ἥτοι ἀντιστοιχῶς ἄνωθεν ἐκάστης λέξεως. Παράδειγμα δ' ἔστω τὸ κοινὸν τοῦ ποιη- Φωκυλίδου (Ψευδοφωκυλίδου):

«*Ἄκουσον, παιδί μου, τὴν ἰδικὴν μου συμβουλήν*
Ἄκροάσθητι, ὦ τέκνον μου, τὴν ἰδικὴν μου παραίνεσιν
Ἐνωτίσθητι, ὦ μαθητά μου, τὴν ἰδικὴν μου ἐρμηνείαν.
Ἄκουσον, ὦ παῖ, τῆς ἐμῆς συμβουλῆς» 1).

Ὅτι δ' ἡ μέθοδος αὕτη δὲν ἦτο ἡ ἀρίστη τοῦτο πᾶς τις καὶ ὁ ἀκροῖς δακτύλοις ἀψάμενος γραμμάτων, δύναται νὰ συνομολογήσῃ διότι ἡ ἐξήγησις τῶν κειμένων ἐγένετο ἐμπειρικῶς καὶ μηχανικῶς,

νὰ μένη τὸν ἐπίλοιπον χρόνον τῆς ζωῆς αὐτοῦ εἰς τὴν ἀγνοίαν ὄλων τῶν βιοφελῶν μαθήσεων εἰς τὴν ὁποίαν ἀναστενάξεις εὐρισκόμενος καὶ οὐ... τοιαῦτα εἶναι καὶ τοιαύτην ἔχουσι δυνάμιν τῶν κακοδαιμόνων τούτων τῆς φιλοσοφίας ἐχθρῶν τὰ *Καλὰ γραμματικά* !

1) Σώζονται καὶ ἐπὶ παπύρων παραδείγματα ψυχαγωγίας μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἀριστερὰ φέρουσι τὸ κείμενον τοῦ συγγραφέως, δεξιὰ δὲ τὴν ἐρμηνείαν. Συνήθως οἱ ἀπόφοιτοι τῶν σχολείων τούτων ἐχειροτονοῦντο ἀναγνώσται, βοηθοὶ τῶν ἱερέων ἐντεῦθεν δὲ τὸ συνηθέστατον τότε κύριον ὄνομα Ἀναγνώστης. Ἐν σημειώσει ἀνορθογράφου χειρογράφου Σολομωνικῆς ἐν φύλλοις ἀποκειμένου ἐν τῇ Μονῇ Τόμπλου τῆς Α. Κρήτης ἀνέγνω. «1800 Ἀπριλίου ἀρχιμηνιὰ ὅπου ἐγένηκα ἀνεγνώστης καὶ ὁ θεὸς νὰ μᾶς ἀξιῶσθαι ἀ[ρ]-χειροσύνην» — «1810 Ἀπριλίου 25 ἀποῦ ἐπῆκα στὰ διδασκαλικά καὶ ὁ θεὸς νὰ μοῦ ἀξιῶσθαι νὰ τὰ τελειώσω». Ὁ Σπανέας δέ, τὸ γνωστὸν διδακτικὸν ποίημα συμβουλεύει τὸν υἱόν: «πῶς νὰ μανθάνῃ παιδευσιν νὰ βρῇ τιμὴν εἰς τέλος». Ἴδὲ Ἀρίστου Καμπάνη, ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, 1935. 9 καὶ 30. Κουγέα Σ. Εἰδήσεις περὶ τοῦ ἀρχαίου σχολείου ἐξ ἐπιγραφῶν καὶ παπύρων ἐν «Ἀγωγῇ» 1915 Α' β' σ. 83 ἐξ.